

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SO‘ZLARNI TURKUMLARGA AJRATISH TAMOYILLARI

H. Do‘smatov

f.f.f.d Tilshunoslik kafedrası o‘qituvchisi, FarDu

Shodiyeva Gulrux Nazir qizi

Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida morfologik yo‘nalishda amalga oshirilgan islohotlar, jumladan so‘zlarni turkumlarga ajratish masalalari tarixi va bugungi kundagi holati muhokama etilgan. Maqolada turli olimlarning qarashlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z turkumi, semantik, morfologik, sintaktik, mustaqil, èrdamchi, alohida olingan so‘zlar.

Аннотация: В данной статье рассматривается история и современное состояние морфологических реформ в узбекском языкознании, в том числе классификации слов. В статье рассматриваются взгляды различных ученых.

Ключевые слова: группа слов, семантические, морфологические, синтаксические, самостоятельные, вспомогательные, изолированные слова.

Annotation: This article discusses the history and current state of morphological reforms in Uzbek linguistics, including the classification of words. The article discusses the views of various scholars.

Keywords: word group, semantic, morphological, syntactic, independent, auxiliary, isolated words.

KIRISH

Turkiy tilshunoslikda morfologiyaga oid qarashlar arab tilshunosligi ta'sirida IX-XI asrlarda shakllana boshlagan. M.Qoshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarining katta qismini «So'z yasalishi» va «Morfologiya»ga bag'ishlangan. Asarning 2-jildi asosan olimning morfologiyaga oid qarashlarini o'zida aks ettirgan. Avvalo, olim so'zlarni uchta turkumga ajratadi va bular ichida fe'l va fe'l shakllari bo'yicha o'z qarashlarini bildirib o'tadi. Professor A.Nurmonov ta'kidlaganidek, «M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari X-XI asr turkiy tillar morfologiyasi haqida to'la tasavvur beruvchi qomusiy asardir». Olim asarda fe'l zamon shakllari, masdar (harakat nomi), fe'l mayllari, son shaklining ifodalanishi, hurmat shakli, bo'lishli- bo'lishsizlik, nisbat shakllari haqidagi o'z qarashlarini bayon qiladi. Turkiy tilshunoslikda muallifi noma'lum bo'lgan va yozilgan o'rni munozarali holda turgan «At-tuxfatuz zakiyatu fillug'otit turkiya» asarining lug'atdan keyin berilgan grammatika qismi ikki jihatdan ahamiyatli hisoblanadi¹¹⁷:

- 1) asarni turkiy tillarning ilk grammatikasi deyish mumkin;
- 2) solishtirma (chog'ishtirma) grammatikaning ilk namunasi deyish mumkin (A.Nurmonov). Kitobning 29-89-betlari leksik-grammatik ocherk tarzida berilgan bo'lib, asosiy grammatikaga oid ma'lumotlar shu qismdadir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turkiy til (eski o'zbek adabiy tili)ning morfologiyasiga oid ayrim qarashlar Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida uchraydi. Albatta, Navoiy turkiy til morfologiyasi bo'yicha maxsus asar yozgan emas. Muallif turkiy tillarga xos otlar va fe'llarning ba'zi morfologik jihatlarini qayd etish bilan cheklangan. Uning tilshunos sifatidagi faoliyati o'rganilgan maxsus ishda mazkur sohaga oid qarashlari imkon darajasida yoritilganligi ma'lum¹¹⁸.

Olimlarimiz B.To'ychiboev, M.Qurbonovalar tomonidan Fitratning tilshunos sifatidagi faoliyati, grammatikaga, jumladan, morfologiyaga oid qarashlari jiddiy

¹¹⁷ Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent:Qatortol–Kamolot, 2010. – B.48.

¹¹⁸ Tojiev Y. O'zbek tili morfologiyasi tadqiqi tarixidan. Zamonaviy o'zbek tili. Morfologiya. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018. – B. 25–56.

tadqiq etilgan. Shu bilan birga A.Nurmonov va N.Mahmudovlarning «O‘zbek tilshunosligi tarixi» darsligida Fitratning morfologik qarashlariga alohida e‘tibor qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Demak, har bir tilning grammatik qurilishi ma’lum normalarga, qonun-qoidalarga egadir. Chunonchi, o‘zbek tilida: sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, bunda inversiyaning bo‘lmasligi, qaratqich va qaralmish distant holatda bo‘lganda, odatdagi bo‘lakning aniqlanmishga qarashli bo‘lishi, ergash gapning, ko‘pincha, bosh gapdan yoki bosh gapdagi hokim elementdan avval kelishi, qaratqich va qaralmishning shaxs jihatidan moslashishi kabilarni misol sifatida keltirish mumkin. Yoki til orqali fikrlashishda, aloqa- aralashuv hodisasida, nutqda, til materiallaridan shu qonun-qoidalar asosida foydalaniladi, bu bilan tilning realizatsiya, tildan foydalanishning aniq ko‘rinishlari, nutq hosil bo‘lishi shubhasizdir. Chunki tildan foydalanish aniq qoidalar, normalar asosida bo‘lib, bu til tuzilishining o‘zida bor, grammatikada shular, qoidalar, ma’lum tartibda bayon qilinadi. Masalan, Men bordim. Bola yugurdi. Qiz kuyladi. Bedana sayradi. Film boshlandi kabi gaplarning hammasi bir yagona qoida - model asosida tuzilgan gaplar sifatida qaraladi¹¹⁹.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, ko‘pgina tillarning grammatik qurilishida o‘xshashliklar borligini ko‘ramiz, lekin, ikkinchi tomondan, bir oilaga kiradigan tillarning orasida ham ma’lum farqlar mavjud. Bunda o‘xshashlik nisbatan sintaksisda seziladi, farqlanish, noo‘xshashlik esa so‘z shakllarida kuchli hisoblanadi.

Grammatika tilning grammatik qurilishiga xos bo‘lgan qonun-qoidalarni, normalarni tasvirlaydi, uning turli xususiyatlarini tekshiradi. Misol uchun o‘zbek tilining grammatik qurilishiga doir ayrim hodisalarni eslab o‘tamiz: eganing bosh kelishikda bo‘lishi, shaxs jihatidan moslanish (men boraman, sen borasan kabi), so‘zlarning birikishidagi ichki moslik (ma’noning bir-biriga to‘g‘ri kelishi, bunday moslik, umuman, hamma tillarda bo‘ladi: tafakkur qonunlari internatsional xarakterga

¹¹⁹ Shamsiev M., Ilqerbek. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 2012.

ega) – muvofiqlik. Masalan, -inqira affiksini olgan so‘z harakatning yuzaga kelishidagi «kuchsizlik, kamlik, normadan pastlik» ma’nosini bildiradi, shunga ko‘ra bu so‘z semantik jihatdan mos ravishda «sal», «bir oz» so‘zlari bilan birika oladi (rangi sal oqarinqiradi kabi), -roq affiksini olgan so‘z ham shunday (sal oqarganroq kabi), bular «juda» tipidagi kuchaytiruvchi element bilan qo‘shila olmaydi, chunki ichki tomoni, mazmun to‘g‘ri kelmaydi, moslashmaydi.

“O‘zbek tili grammatika”si kitobining 54-55-betlarida tilning grammatik qurilish me’yorlari, tilning leksik va fonetik sistemalarida bo‘lganidek, til taraqqiyotining turli davrlariga ko‘ra o‘zgarib, farqlanib turishi asoslangan. Masalan, 1. Navoiy davri o‘zbek tilida, eski o‘zbek tilida, -roq affiksining (yumshoq variantda ham) asosiy xususiyati chog‘ishtirish bilan bog‘langan qiyos-ortliqlik ma’nosini anglatish bo‘lgan (...barchadinyaxshiroqdir hayot guli. Navoiy), hozirgi zamon o‘zbek tilida bu affiks kamlikni, belgining normadan kuchsizligini bildirish bilan xarakterlanadi (undan yaxshi: belgining odatdagi, qiyosdagi, nisbiy ortliqligi, yaxshiroq: sal yaxshi - ortliqlikning o‘zi odatdagidan, normadan kuchsiz. 2. Kesim majhul formadagi fe‘l bilan ifodalangan bo‘lsa, shu gapning egasi logik ob’ektni (o‘sha fe‘l kesimdan anglashilgan harakatning ob’ektini) bildiradigan so‘z bilan ifodalanib, logik sub’ekt, odatda, ifodalanmaydi.

Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Xojiev, I.Rasulov, X.Doniyorovlar tomonidan nashr etilgan. Hozirgi o‘zbek arabiy tili darsligida so‘z turkumlarni 12 turga bo‘lib mustaqil so‘zlarni - ot, sifat, son, olmosh, fel, ravish; yordamchi so‘zlarni – ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama; bundan tashqari modal so‘zlar, undov va taqlid so‘zlar tarzida o‘rganganligini ko‘ramiz. Lekin o‘zbek tili grammatikasining praktikumi kitobida esa so‘z turkumlarni to‘rtta katta guruhga, turkumga ajratgan¹²⁰:

1. Mustaqil so‘zlar – ot, sifat, son, olmosh, ravish.
2. Yordamchi so‘zlar – ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama.
3. Undov va taqlid so‘zlar.

¹²⁰ Shamsiev M., O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 2012.

4. Modal soʻzlar.

XULOSA VA MUNOZARA

Shunday qilib inson koʻrgan, eshitgan va his qilgan narsalarning hammasini turlari guruhlariga ajratishga odatlangan. Qiyoslash inson tajribasiga asoslangan asosiy metoddir. Lekin guruhlariga ajratishini asosiy shartlaridan biri ajratilgan narsa yoki predmet kamida ikkita boʻlishi lozim. Demak, narsa, predmet va hodisalarni turkumlarni ajratish uchun maʼlum oʻlchovlar, shartlar, mezonlarga asoslanish kerak. Olimlar ham soʻzlarni turkumlarga ajratish uchun asos boʻladigan mezonlar, belgilar, asoslari 3 turga boʻldi:

1. Strukturalizmga boʻlgan davr.
2. Strukturalizm davri.
3. Strukturalizmdan keyingi davr.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Nurmonov A., Mahmudov N. Oʻzbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent:Qatortol–Kamolot, 2010. – B.48.
2. Роливанов Е.Д. «Краткая грамматика узбекского языка» – Москва, 2016.
3. Tojiev Y. Oʻzbek tili morfemikasi. Toshkent: Oʻqituvchi, 2012.
4. Tojiev Y. Oʻzbek tili morfologiyasi tadqiqi tarixidan. Zamonaviy oʻzbek tili. Morfologiya. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2018. – B. 25–56.
5. Toʻychiboev B. Fitrat–tilshunos. –Toshkent, 2015. – B.24-26.
6. Shamsiev M., Oʻzbek tili grammatikasi. – Toshkent, 2012.
7. Oʻzbek tili grammatikasi.Toshkent: Fan, 2006.-B.54-55
8. Gulrux Nazir kizi Shodiyeva, H. Dustmatov Classification of words in Uzbek and English: in the example of verbs (pp. 234-237) <https://caajsr.uz/storage/app/media/2-4.%20037.%20234-237.pdf>
9. Gulrux Nazir qizi Shodieva, Mashkhurakhon Azamatjon qizi Rakhmonova Information period change of people's outlook, negative and positive impact of the internet (pp. 563-566) <http://scientificprogress.uz/storage/app/media/2->